

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»

ПЕРЕЯСЛАВІКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник наукових статей

ВИПУСК 12 (14)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»**

П Е Р Е Я С Л А В І К А
Наукові записки

**Збірник наукових статей
Міжнародна історико-краєзнавча конференція
«Наукові студії М.І. Сікорського»**

Випуск 12 (14)

УДК 94(477)(08)

П 27

ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2017. – Випуск 12 (14). – 566 с.

Рецензенти: Молоткіна В.К., доктор історичних наук, професор; Ніколаєць Ю.О., доктор історичних наук, професор.

Редакційна колегія: Лукашевич О.М., кандидат історичних наук, доцент (головний редактор); Бузян Г.М., Заслужений працівник культури України; Вовкодав С.М.; Гайдаєнко І.В., кандидат історичних наук (відповідальний секретар); Жам О.М.; Колибенко О.В., кандидат історичних наук, професор; Кузьменко А.В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; Тетеря Д.А.; Ткаченко В.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; Ткаченко Н.Г.; Юрченко О.В., кандидат історичних наук.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

До збірника увійшли матеріали II-ї Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Наукові студії М. І. Сікорського», присвяченої засновнику Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Герою України Михайлу Івановичу Сікорському.

Для істориків, краєзнавців, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, кого цікавлять культурні надбання України.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

На першій сторінці обкладинки: фото Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (70-і рр. XX ст.); фото Героя України, фундатора музейної справи на Переяславщині М.І. Сікорського.

Перекладач та редактор англomовних текстів: Василь Набок.

ISBN 978-617-7009-00-0

Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав», 2017

Людмила Назаренко КАХЛІ ПЕТРА ГАВРИЩІВА У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ	353
Наталія Павлик Т.Г. ШЕВЧЕНКО ТА ШЕВЧЕНКІАНА І.С. МАРЧУКА: ДО ПИТАННЯ ТВОРЧИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ	360
Світлана Пригонюк ТВОРЧИСТЬ ВАСИЛЯ ЗАВГОРОДНЬОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	366
Олександр Прядко ІРКЛІВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVII–XVIII СТ.	374
Віктор Ревега МАРКИ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	381
Наталія Ревега ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ТА САКРАЛЬНІ ПРЕДМЕТИ З ІВАНКІВСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛ. У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	388
Тамара Русінова КОЛЕКЦІЯ МІДНИХ МОНЕТ З ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ	399
Райса Свирида ТРАДИЦІЙНІ ПЕЧІ ПОЛІССЯ Й НАДДНІПРЯНЩИНИ	406
Олена Склярова ПИТАННЯ СОБОРНОСТІ В ПРОГРАМОВИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	415
Арнольд Сокульський СПРОБА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ВЕЛИКОГО ОБРАЗУ МЕТОДОМ ІСТОРИЗМУ	421
Арнольд Сокульський УКРАЇНА КОЗАЦЬКА: ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ Й ЕСТЕТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПОЕМИ ВАЛЕНТИНА СЕВЕРИНЮКА	428
Арнольд Сокульський, Євген Сокульський ЕКСПОНЕНЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: ЩО ДАЛІ?	436
Каріна Солдатова КОЛЕКЦІЯ КЕРАМІЧНИХ МИСОК ТА ТАРИЛОК НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ» (XVII–XVIII СТ.)	440
Мирослава Татарчук МАЙСТРИ НАРОДНИХ МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ТА МУЗИКАНТИ НАДДНІПРЯНЩИНИ	446
Дмитро Тетеря, Олександр Юрченко ЗБРОЯ БЛИЖНЬОГО БОЮ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ З ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО- ЗАХІДНОЇ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ	455
Світлана Тетеря «МОСКОВСЬКИЙ ПЕРІОД» У ФОРМУВАННІ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ГЕОРГІЯ ТКАЧЕНКА	466
Наталія Ткаченко, Катерина Прокопенко ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ІКОНОПИСЕЦЬ ВАСИЛЬ КОРНІЙОВИЧ РУДЕНКО ТА ЙОГО РОБОТИ У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	474

Дмитро Тетеря, Олександр Юрченко
(Переяслав-Хмельницький)

ЗБРОЯ БЛИЖНЬОГО БОЮ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ З ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ

У статті публікуються нові знахідки предметів озброєння давньоруської доби, виявлені на території південно-західної Переяславщини та подана детальна характеристика вже відомих артефактів зброярської справи з даного регіону. Авторами зроблено класифікацію розглянутої зброї ближнього бою періоду Давньої Русі.

Ключові слова: зброя, Давня Русь, сокира, кистень, булава, спис.

До однієї з найчисельніших категорій знахідок Давньої Русі належать предмети озброєння. Вони служать важливим джерелом не тільки для вивчення військової справи даного періоду, а й цілого комплексу інших соціально-економічних проблем давньоруського суспільства. За функціональним призначенням їх поділяють на засоби ближнього і дальнього бою. В свою чергу у наступальних засобах ближнього бою за принципами їх використання виділяють зброю багаторазового використання: ударно-рубаюча (сокири) та допоміжна – ударно-дробляча (кистені, булави), і зброю в більшості одноразового використання – колюча (списи та сулиці).

Переяславська земля протягом давньоруського періоду історії виступала форпостом в обороні південно-східних рубежів Русі від нападів кочових племен. Для відбиття військових вторгнень на її території було створено потужну систему оборони, до складу якої входили городища, «змійові» вали, природні перешкоди, тощо. Важливу роль у вивченні військово-політичної історії краю цих часів відіграють і знахідки предметів озброєння.

На території Переяславщини знайдено значну кількість старожитностей пов'язаних із зброярською справою давньоруського часу. У той же час для південно-західної частини означеного регіону до останнього часу було відомо тільки декілька таких артефактів. Метою даної статті є введення до наукового обігу нових знахідок зброї з даної території та більш детальна характеристика артефактів військової справи виявлених тут раніше.

Одним із важливих та розповсюджених видів зброї давньоруського часу була сокира. Цей тип ударно-дроблячого озброєння ближнього бою є переважаючим серед знахідок даного періоду. Більшість бойових сокир походить з археологічних досліджень у північних і центральних областях Русі, де піхота складала основну частину війська. [2, с. 101]. Цей тип зброї неодноразово згадується у літописних та літературних джерелах у якості озброєння як дружинників так і князів [18; 11, с. 141].

Давньоруські сокири дослідниками поділяються на господарчі та бойові. Бойові сокири відрізняють за певними параметрами: формою, вагою та довжиною держака. Так у бойових сокир довжина держака доходила до 1 м, робочі сокири мали держак до 40 см. В той же час дослідники зазначають, що робоча сокира могла при необхідності використовуватися і в якості бойової. З цього приводу М.Х. Алешковський зазначав: «...руський воїн XI-XIII ст., поряд з іншою зброєю, мав і таку бойову сокиру, якою можна було як битися, так і працювати» [1]. Господарчі сокири складали основне озброєння масового ополчення. Всього на території давньої Русі, за дослідженнями А.М. Кирпичнікова, знайдено близько 1600 сокир [10, с. 51]. Більшість з них походить з підкурғанних поховань. Детальна класифікація бойових сокир давньоруського періоду розроблена М.Х. Алешковським та А.М. Кирпичніковим [2, с. 112-113]. Широка характеристика цього та інших видів озброєння давньоруського періоду подана в роботі Бережинського В.Г. «Мілітарія Київської Русі» [2].

Незважаючи на те, що цей вид зброї ближнього бою є досить поширеним на теренах давньої Русі та суміжних територіях, знахідок подібного типу на території південно-західної Переяславщини до останнього часу не було відомо. У даній статті до наукового обігу вводяться три нові знахідки сокир, що були виявлені на території даного регіону в останні

роки. Дві з них мали бойове призначення, а ще одна була поліфункціональним знаряддям і могла використовуватися, як у бойових діях, так і в господарстві.

Перша знахідка бойової сокири виявлена одним із авторів навесні 2009 р. в околицях с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району під час обстеження давньоруської пам'ятки Вінинці 1. Її було виорано з культурного шару давньоруського періоду під час сільськогосподарських робіт (рис. 1, 1). Місце знахідки позиціоноване за допомогою GPS-навігатора з відповідними координатами: $50^{\circ} 01' 26.6941''$ північної широти і $31^{\circ} 35' 2.6880''$ східної довготи. (Рис. 3, 5). Довжина сокири – 13,2 см, ширина обухової частини – 5 см, провущина овальної форми, розміром – 4,4х3,5 см. Лезо, шириною 8,6 см, відтягнуте до низу, має незначну вигнутість. Сокира характеризується вирізаним обухом: тильна сторона обуха має широкі мисовидні виступи, що відходять в сторони. За класифікацією сокир, розробленою А. М. Кирпичниковим, дана сокира належить до типу IV А, який датується в широких межах – XII-XIII ст. [9, с. 30, 37]. Прямі аналогії їй походять з літописного Дорогобужа та с. Новогрузьке (Любомльський р-н) [24, с. 82, с. 192, рис. 58; 19, с. 215, рис. 1.1]. Місце знахідки входить у межі поселенського гнізда давньоруської доби, центром якого виступає городище на околиці с. Вінинці в ур. Сковорода. До нього входило власне городище з селищем та поселення – Вінинці 1 та Тракторна бригада.

Пам'ятка Вінинці 1 відкрита та обстежувалася Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» у 2009 р. Вона розташована на лівому березі річки Броварка, за 200 м на південний захід від городища в ур. Сковорода (рис. 3, 6). Розміри поселення складають 130х95 м (0,8 га), територія розорюється під сільськогосподарські угіддя. Під час обстеження його площі, окрім сокири, знайдено фрагменти кухонного посуду XII – першої половини XIII ст., а також шилувидний квадратний у перетині наконечник стріли з простим упором (тип 90 за А.Ф. Медведєвим), уламок залізного кресала та відерну петлю. Кресало, швидше за все, належить до типу калачевидних і датується останньою чвертю XI – першою половиною XIII ст. [14, с. 163, рис. 4]. Відерні петлі, подібні до виявленої, датуються в діапазоні XII-XIII ст. [21, с. 85, 86, рис. 43; 1, с. 194, рис. 18, с. 195, 205, 206, рис. 27].

Городище Сковорода (рис. 3, 6) розташоване на західній околиці с. Вінинці, на підвищенні правого берега р. Броварка за 97 м на північ від річки [15, с. 210; 16, с. 22-24, 29; 17, с. 17, рис. 5, 12, с. 218]. У плані воно кругле, складається з двох концентричних ліній валів і такої ж кількості ровів. Має два вузькі протилежні проходи, орієнтовані по лінії північний схід – південний захід. Загальний діаметр – 98 м, діаметр внутрішнього майданчика – 70 м. Зовнішній вал нижче внутрішнього, має широку вершину – 4,4 м, ширина валу в основі близько 10 м. За зовнішнім валом знаходяться внутрішні рів та вал. Ширина основи внутрішнього валу – 10 м, вершини – 2,64 м. Висота внутрішнього валу від поверхні майданчика – 1,5 м, щодо рову – 3 м. Поверхня городища задернована. Уся внутрішня площа входить у межі старого сільського кладовища, вали і зовнішній рів частково зайняті сучасним кладовищем. З боку річки ознаки рову відсутні. Площа: загальна – 0,70 га, внутрішнього майданчика – 0,34 га. Досліджувалося розвідзагоном ІА АН УРСР під керівництвом М.П. Кучери в 1971 р. Окремі дослідники ототожнюють городище з літописним «городом» Воїнь (згадується в літописних джерелах під 1079 р.) [13, с. 133].

Поруч з городищем – у південному та південно-східному напрямках від нього, розташоване селище цього ж часу, обстежена площа якого, на даний час, становить 245х90 м (2,2 га). Воно займає схил правого берега р. Броварки, яка з південно-західної та південної сторін утворює природний захист поселення. Площа селища зайнята приватними садибами. Під час обстеження території пам'ятки на поверхні зібрано уламки кухонного посуду XII – першої половини XIII ст. та знайдено фрагмент витого скляного браслета сіро-зеленого кольору.

Найвіддаленішим поселенням із цього вузла давньоруських населених пунктів є пам'ятка Тракторна бригада (рис. 3, 4). Її відкрито розвідками Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (далі – ПХДІКЗ) у 1990 р., в подальшому неодноразово обстежувалась Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» протягом 2009-2014 рр. Вона

розташована за 465 м на захід від західної околиці с. Вінинці, за 240 м на північний захід від фермерського господарства (колишня тракторна бригада) та за 538 м на північний захід від городища Сковорода. Займає підвищення і пологий схил лівого берега р. Броварка. Розміри поселення складають 130х65 м (0,8 га), потужність культурного шару – 0,4 м [4, с. 28]. Територія пам'ятки розорюється, на поверхні під час розвідкових обстежень знайдені фрагменти кухонного посуду XI – першої половини XIII ст., уламки амфор, залізний ніж і відерну петлю, подібну із поселення Вінинці 1.

Наступна бойова сокира, що вводиться до наукового обігу, нещодавно була оглянута співробітниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» і належить до випадкових знахідок. Детальне місце її виявлення не відоме. За повідомленням респондента, її знайдено на полі під час сільськогосподарських робіт на ділянці, яка знаходиться на лівому березі р. Супій в околицях с. Капустинці Яготинського району Київської області.

Презентована однобічна сокира має відтягнуте у низ лезо, глибокий виріз, дві пари бокових щоків, виступ на обушку, круглу провусину для топорища діаметром 3,5 см. (рис. 1, 2). Довжина сокири складає 15,5 см, ширина леза – 11 см, ширина обушка – 4,5 см. За класифікацією А.М. Кирпичнікова вона відноситься до типу IV. Даний тип залізних сокир набув широкого поширення на слов'яно-руських землях у X–XI ст. [9, с. 30, 37]. Значна кількість їх походить із курганных могильників. Зокрема, кілька подібних знахідок виявлено при розкопках Шестовицького, Київського, Гніздівського могильників. [3, с. 67]. Найбільш поширений цей тип серед давньоруських сокир, виявлених на Волині. [37, с. 137]. Відомі такі зразки і серед випадкових знахідок на Київщині [38]. Значну кількість подібних виробів виявлено під час розкопок курганного могильника на території Білорусі поблизу населеного пункту Ізбіще на березі р. Дзвіна. Тут у ході розкопок 114 курганів в похованнях знайдено 28 залізних сокир. Всі сокири, крім однієї, виявлено в чоловічих похованнях, 20 із них відноситься до типу IV [40, с. 41].

Розглядувану нами знахідку бойової сокири слід пов'язувати із кушем давньоруських поселень, що знаходиться в межах та околицях села Капустинці. До нього входили поселення Кругляк, Хутір, Лука та Бувтрюківщина. Ці пам'ятки було відкрито в 1989 р. під час археологічних розвідок ПХДІКЗ [5, с. 27, 29].

Поселення Кругляк знаходиться за 1,5 км на північний захід від села (рис. 3, 12). Територія давньоруського селища займала видовжений з південного сходу на північний захід останець, що в давнину відділявся від корінного лівого берега р. Супій неширокою протокою. Останець складається з двох овалів, з'єднаних між собою нешироким (до 50 м) перешийком. Загальна довжина останця складає 1000 м, ширина в південно-східній частині – 300 м, в північно-західній – 120 м. Культурний шар поселення складає 0,60 м. Розвідковими роботами на пам'ятці виявлено уламки гончарного посуду XI–XIII ст., уламок точильного бруска та виріб овальної форми із стінки горщика, можливо, заготовка пряслиця.

Ще три давньоруські поселення згруповані в межах сучасного села. Перше з них, площею 7 га, знаходиться в північно-західній частині – в ур. Хутір (рис. 3, 13). Розташоване воно на краю першої надзаплавної тераси лівого берега ріки Супій. Під час проведення тут розвідкових досліджень на поверхні зібрано уламки гончарного посуду XI–XIII ст., у тому числі денце із залишками клейма.

Друге поселення в ур. Бувтрюківщина, площею приблизно 1 га, знаходиться в західній частині села, займаючи південний схил мисовидного виступу лівого берега р. Супій (рис. 3, 15). На поверхні території пам'ятки виявлено уламки посуду XI–XIII ст., а також кам'яне п'ятигранне точило з рожевого пісковика, розміром 5,3х3,0х2,2 см.

Ще одне селище виявлено в ур. Лука (рис. 3, 14). Воно знаходиться за 0,3–0,4 км на захід від сільського центру і північніше кутка «Новоселиця». Займає північну та північно-східну частину останця в заплаві р. Супій, відділеного від лівого берега протоками. Площа поселення складає приблизно 2 га, потужність культурного шару – 0,6 м. Під час обстеження на поверхні знайдено уламки посуду XI–XIII ст.

Третя знахідка сокири походить із околиць с. Циблі Переяслав-Хмельницького району (рис. 1, 3). Її виявлено місцевим жителем в розмиві берега Канівського водоймища на давньоруському поселенні Церква. Нині вона зберігається в лабораторії археологічних досліджень ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Довжина сокири складає 22,3 см, ширина обухової частини – 5,2 см, провущина округла, діаметром 3,6 см. Лезо вузьке й видовжене, шириною 6,5 см, має незначну вигнутість. Сокира характеризується вирізаним обухом з верхньою і нижньою щоківцями. За класифікацією сокир А.М. Кирпичнікова, вона належить до типу III, який датується X–початком XI ст. [9, с. 30, 35]. У зв'язку з досить великими розмірами та вагою дана сокира мала поліфункціональне призначення, використовувалася, очевидно, як господарче так і бойове знаряддя. Прямі аналогії до неї походять з поселення Ленківці на Пруті та курганного могильника Ізбіще на території Білорусі [8, с. 268, фото 60, 16; 23, с. 38.].

Місце знахідки даного артефакту входить у межі поселенського гнізда, центром якого виступає городище на околиці с. Циблі в ур. Узвіз. Окрім власне городища з селищем (Узвіз 1), сюди входили поселення Узвіз 2 та Церква.

Пам'ятка Церква, звідки походить і знахідка сокири, розташована на території тепер не існуючого старого с. Циблі (поблизу залишків цегляної церкви Св. Іллі XIX ст.). Вона знаходиться за 800 м на південний захід від околиць нового однойменного села та за 500 м на південний захід від давньоруського городища (рис. 3, 2). Пам'ятка відкрита експедицією «Славутич» (керівник Д.Я. Телегін) у 1979 р. та неодноразово обстежувалася експедиціями ПХДІКЗ та НІЕЗ «Переяслав» протягом 1980-2005 рр., Яготинсько-Переяславським загоном експедиції «Зводу» в 1985 р., Канівською експедицією ІА НАНУ в 1994 р. [33; 36, с. 3-9; 31, с. 1, 2; 28, с. 6, 7; 29, с. 8, 9; 30, с. 7-9; 26, с. 8; 27, с. 4; 25, с. 14, 15; 31, с. 40-41; 6, с. 3; 20, с. 266-267]. Археологічні розкопки тут у 1980 р. проводилися А.П. Савчуком, [33, с. 9], а в 1995 р. Лівобережно-Дніпровською слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ (керівник О.В. Сухобоков) [34, с. 4-11].

Поселення, площею приблизно 5 га, займало невисоке останцеве підвищення борової тераси у заплаві лівого берега р. Дніпро. У даний час місцевість перетворилася, фактично, на острів загальною довжиною близько 1,2 км. Зі сходу його відділяє заболочена дніпровська протока (колишня р. Цибля). Потужність культурного шару поселення – 0,8-2,0 м. У розмивах і в культурному шарі виявлено уламки гончарного посуду останніх десятиліть X–XIII ст. З пам'ятки походить ціла низка дрібної металопластики XI–XIII ст.: натільні хрестики та хрестиненкопціони, підвіски і скроневі кільця, підвіска із знаком Рюриковичів, посріблений браслет, тощо [34, с. 9-16, табл. 40; 42, с. 100, 138-141, мал. 1; 12, с. 268, 270].

Наступне поселення Узвіз 2, площею 12,8 га, розташоване за 80-100 м на захід і північний захід від городища та за 0,5 км на північний схід від Церкви на сильно виположеному схилі лесової тераси р. Дніпро (рис. 3, 1). Поселення відкрите та повторно обстежувалось експедиціями ПХДІКЗ у 1980, 1981р., Яготинсько-Переяславським загоном експедиції «Зводу» в 1985 р., Лівобережно-Дніпровською слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ в 1995 р. [34, с. 16-25; 32, с. 5; 6, с. 4; 33, с. 9]. Розкопками в 1995 р. на пам'ятці було виявлено та досліджено два заглиблених житла каркасно-стовпової конструкції, господарську споруду та господарську яму. У житлах прямокутної форми збереглися залишки глинобитних печей, виявлено обгорілі дерев'яні конструкції, уламки гончарного посуду XII–першої чверті XIII ст., залізні цвяхи та ніж [34, с. 21-30; 7].

Городище Узвіз 1 знаходиться на південній околиці с. Циблі й займає високий край лесової тераси над заплавою р. Дніпро (рис. 3, 1). Його територія неодноразово обстежувалася археологічними експедиціями ПХДІКЗ у 1980, 1981, 1988 та 1989 рр., Канівською експедицією ІА НАНУ в 1994 р., Лівобережно-Дніпровською слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ в 1995 р. [34, с. 12-15; 32, с. 5; 5, с. 3; 33, с. 9; 6, с. 4; 20, с. 264-266].

* Автори вдячні к.і.н., професору Колибенку О.В. за можливість ввести дану знахідку до наукового обігу.

Городище овальне в плані, розмірами 85х60 м (0,5 га). Збереглися ділянка валу висотою близько 2,0 м та рів з напільного боку, шириною 12-15 м і глибиною 1,5-2,0 м. Зі сторони долини Дніпра городище захищено ескарпом. Культурний шар потужністю 0,3 м, пошкоджений могильними ямами старого сільського кладовища, яким зайнята вся площа городища включно з валом та крутосхилом із західного боку. У шурфах та зачистці валу виявлено уламки гончарного посуду XII-першої чверті XIII ст.

З північної та північно-східної сторін від городища розташоване селище площею близько 8 га, яке займає високий край плато лесової тераси між двома ярами. Давньоруський культурний шар посаду складає 0,6-0,8 м. На поверхні, в шурфах та зачистці краю глиняного кар'єра зібрано уламки гончарного посуду XII-першої чверті XIII ст. [34, с. 14-15; 5, с. 3].

До ударної зброї багаторазового використання, крім сокир, належать також кистені та булави. Декілька таких артефактів виявлено в останній час і на території південно-західної Переяславщини. Одна з бронзових гир від кистеня була знайдена в околицях с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району. Оскільки на схід від села розміщуються давньоруські поселення Штернове (7,4 га), Селище (1,5 га) та Селище 1 (4,8 га) то, можливо, припустити, що її знайдено на території одного з них. (Рис. 3, 9-11). Форма гирі сплюснена, грушовидна, довжиною – 7 см, шириною – 3 см, товщиною – 2,7 см. Вага – 141 г. Поверхня гладенька, без зображень. (Рис. 2, 5). На одній із сторін корпусу пробитий отвір. Найближчі аналогії знайденої гирі відомі з Корсуня, Жаботина, Грищенців, Букрина, Райків та інших давньоруських пам'яток. [9, с. 135, 137-178, табл. XXXII. 1-5, с. 179, табл. XXXIV. 1-10]. Такі гирі за класифікацією А.М. Кирпичнікова відносяться до III типу, який датується XII – першою половиною XIII ст. [9, с. 59, 63, 135, 137].

Ще одна бронзова гиря від кистеня відома за розкопками у м. Переяславі-Хмельницькому 1963 р. Переяславської давньоруської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Р.О. Юри. (Рис. 3, 7). Її було виявлено при дослідженні східної камери споруди Єпископського палацу XI – першої половини XIII ст. [41, с. 4]. Форма даної гирі округла з дрібними випуклими виступами, по 11 на кожній стороні. (Рис. 2, 6). Довжина – 6 см, ширина – 3 см, товщина – 3,3 см, вага – 66 г. На корпусі гирі присутній ливарний шов, а одна із сторін має пробитий отвір. За класифікацією А.М. Кирпичнікова подібні гирі відносяться до типу II А, який датується XII – першою половиною XIII ст. [9, с. 59, 135]. Найближчі аналогії відомі з Княжої Гори, Райків, Стайок, Ліплявого, Білгородки, Григорівки, Старої Рязані та багатьох інших давньоруських пам'яток [9, с. 59, 135, 176, табл. XXXI. 5-10, с. 177, табл. XXXII. 6-12].

Нещодавно до НІЕЗ «Переяслав» передано фрагмент навершя залізної булави (у двох уламках), за інформацією респондента знахідка походить з території с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району. На території цього населеного пункту знаходиться давньоруське городище в ур. Горби та селище, які за матеріалами археологічних досліджень функціонували в XI-XIII ст. (Рис. 3, 16). Городище у плані має круглу форму з двома, розміщеними навпроти один одного в'їздами, шириною 7 та 10 м. Кільцевий вал розсунувся. Його ширина в основі – 16-17 м, висота – до 4 м, з нижчого південно-західного боку – 1,5 м. Рів, шириною до 15 м, помітний лише з південно-східного боку. Діаметр площадка городища складає 50 м. На північний захід від городища розташоване давньоруське селище. Його розміри складають 500х300 м, культурний шар має потужність 0,5-0,6 м. [15, с. 171-176; 17, с. 218]. Саме з цими пам'ятками, можливо, й пов'язана дана знахідка.

Конструктивно булава складається з двох частин – древка рукоятки і навершя. Останнє може мати круглу, гранчасту, циліндричну або призматичну форму. Навершя виготовляли з каменю, кітки, дерева або металу. Воно могло бути як литим так і порожнистим і заливатися свинцем. За навершям виділяють шість типів булав з окремими різновидами. Наше реконструйоване навершя булави має циліндричну форму із п'ятьма пірамідальними шипами (збережені два). (Рис. 2, 7). Висота навершя – 4 см, діаметр отвору для ручки – 4 см, довжина шипа – 1,8 см. Між шипами навершя декороване завитками. Прямих аналогій нашому артефакту не виявлено, дещо подібна знахідка походить із Чорнівського городища, за якою можливе його датування першою половиною XIII ст. [22, с. 36].

Важливою категорією зброї першого натиску ударно-колючого типу є списи. Спис складався з древка і металевого наконечника. Списи на Русі були як правило втульчастими, хоча зустрічаються і черешкові. Декілька наконечників списів виявлено і на території південно-західної Переяславщини.

Один із них знайдено на території дитинця Переяслава Руського. Виявлено його під час вже згадуваних вище досліджень Єпископського палацу в 1963 р. [41, с. 8]. Довжина залізного наконечника складає 34 см, ширина – 4,5 см. Наконечник має відносно широке перо видовжено-трикутної форми, довжиною 24 см. Поперечний перетин леза ромбічний, по центру проходить ребро. Плічка наконечника низько опущені з заокругленими кутами. Втулка масивна та розширяється донизу, має довжину 10 см, діаметр – 3,5 см. (Рис. 2, 1). Згідно класифікації А.М. Кирпичнікова спис відноситься до типу III, який побутував на території Русі від IX по XIII ст. [9, с. 6]. Найближчим аналогом нашому екземпляру є наконечник, знайдений поблизу с. Таровиці в кургані №56, що датується XI ст. [9, с. 79, 148, табл. IV, с. 150, табл. VII. 12].

Ще один залізний наконечник списа (А-228), знайдено в ур. Діброва, що знаходиться між сс. Велика Каратувль і Студеники Переяслав-Хмельницького району (рис. 3, 8). Його виявив житель м. Переяслава-Хмельницького Леонід Ломака та передав 9 жовтня 1977 р. до фондів Переяслав-Хмельницького історичного музею (нині НІЕЗ «Переяслав»). Довжина наконечника становить 26,3 см, ширина – 2,8 см. Наконечник має вузьке перо видовжено-трикутної форми, довжиною 14 см. Поперечний перетин леза ромбічний, по центру проходить слабко виражене ребро. Плічка наконечника припідняті. Втулка видовжена і розширюється донизу, довжиною – 12,3 см, діаметром – 1,8 см. (Рис. 2, 2). Згідно класифікації А.М. Кирпичнікова наконечник відноситься до III типу, але більш пізньої модифікації, а саме: XI-XIII ст. [9, с. 6]. Аналогії йому зустрічаються, як на північних, так і на південних землях колишньої Русі [9, с.83, 85, 87, 89].

Ще два фрагменти залізних наконечників списів було передано нещодавно до НІЕЗ «Переяслав» разом із описаною вище булавою. Це випадкові знахідки з території південно-західної Переяславщини, точне місце їх виявлення невідомо. Перший – наконечник списа втульчастий. Перо має лавролистну форму, в перерізі ромбовидне з відтягнутими кутами. Загальна довжина збереженої частини наконечника – 17,5 см, довжина збереженої частини пера 12,5 см, ширина пера – 3,2 см. Довжина залишку тулії – 5 см. За класифікацією О.М. Кирпичнікова відноситься до типу IV А. Подібний тип набув поширення в XII-XIII ст.

Другий фрагмент – наконечник списа пікоподібної форми. Перо має вигляд чотиригранного стрижня, в перерізі ромбовидне. Збереглася верхня частина наконечника, довжиною 12 см. За типологічними ознаками цей наконечник за класифікацією Кирпичнікова належить до типу V, який датується XI-XII ст. Аналогії цим двом артефактам відомі на багатьох пам'ятках давньоруського часу, зокрема, з городища поблизу с. Хитці Лубенського району Полтавської області. [35].

Розглянуті знахідки предметів озброєння доповнюють джерелознавчу базу по вивченню даного типу давньоруської зброї та суттєво розширюють наші уявлення про межі поширення цих виробів у Подніпров'ї, а також надають нову інформацію про матеріальну культуру Переясла Руського та сільських поселень його околиць.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алешковский М.Х. Курганы русских дружинников XI-XIII вв. /М.Х. Алешковский // Советская археология. – 1960. – №1. – С. 79-80.
2. Бережинський В.Г. Мілітарія Київської Русі / В.Г. Бережинський – К.: «Стародавній Світ», 2014. – 370 с.
3. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд – К.: «Наукова думка», 1977. – 236 с.
4. Бузян Г.М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 рік / Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, О.В. Колибенко, М.Т., Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1990/186. – 40 с.

5. Бузян Г.М. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р. / Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, М.Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1989/84. – 44 с.
6. Бузян Г.Н. Отчет о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году. / Г.Н. Бузян // НА ІА НАНУ. – 1985/1в. – 30 с., 71 ил.
7. Бузян Г.М. Розкопки на давньоруському поселенні Циблі-Узвіз / Г.М. Бузян, О.В. Колибенко // Переяславська земля і духовний світ людини. – Переяслав-Хмельницький: ВФ Пальміра, 1998. – С. 8–10.
8. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х-ХІV ст. Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. / І.П. Возний – Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – 568 с.
9. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ – М.-Л.: Наука, 1966. – Вып. 2. – 179 с.
10. Кирпичников А.Н. Вооружение Руси IX-X вв. / А.М. Кирпичников // Вопросы истории. – М., 1970. – №1.
11. Ковалевский А.Н. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / А.Н. Ковалевский – Харьков, 1957. – С. 141.
12. Колибенко О.В. Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко, Д.А. Тетеря, О.В. Юрченко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький. – 2008. – Вип. 20. – С. 268–289.
13. Колибенко О.В. Давньоруські топоніми Переяславщини / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип.13. – С. 128-139.
14. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 156-177.
15. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза – М., 1996. – 256 с.
16. Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини / М.П. Кучера // Археологія. – 1978. – №25. – С. 21-31.
17. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
18. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: «Дніпро», 1989. – 591 с.
19. Мазурик Ю. З історії деревообробки на Волині (за археологічними та етнографічними матеріалами) / Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. – Луцьк, 2007. – Вип. 24. – С. 214-219.
20. Петрашенко В.О. Узбережжя Канівського водосховища (карта археологічних пам'яток) / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба. – К., 1999. – 329 с.
21. Петрашенко В.А., Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.А. Петрашенко – К, 2005. – 264 с.
22. Пивоваров С. В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини / С.В. Пивоваров // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Держава та армія». – Львів, 2012. – №724. – С. 31–35.
23. Плавинский Н.А. Очерки истории вооружения белорусских земель X-XIII веков / Н. Плавинский – К.: Видавець Олег Філюк. – 144 с.
24. Прищепа Б.А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях / Б.А. Прищепа, Ю.М. Нікольченко – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996 р. – 248 с.
25. Роздобудько М.В. Звіт про охоронні дослідження лівобережжя Канівського водосховища за 2000-2001 рр. / М.В. Роздобудько // НА ІА НАНУ. – 2001/25. – 45 с.

26. Роздобудько М.В. Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Київської та Черкаської областей у 1998 р. / М.В. Роздобудько, О.В. Костюк // НА ІА НАНУ. – 1998/38. – 28 с., 13 іл.
27. Роздобудько М.В. Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища за 1999 р. / М.В. Роздобудько, О.В. Костюк // НА ІА НАНУ. – 1999/85. – 18 с.
28. Роздобудько М.В. Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. за 1994–1995 рр. / М.В.Роздобудько, Д.А.Тетеря, О.В. Костюк // НА ІА НАНУ. – 1994–95/52. – 35 с., 13 іл.
29. Роздобудько М.В., Звіт про охоронні дослідження Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1996 р. / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря, М.Т. Товкайло, О.В. Костюк // НА ІА НАНУ. – 1996/49. – 64 с., 7 іл.
30. Роздобудько М.В. Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1997 р. / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря, О.В. Костюк // НА ІА НАНУ. – 1997/82 – 51 с., 29 іл.
31. Роздобудько М.В. Звіт про охоронні дослідження лівобережжя Канівського водосховища за 2002-2003 рр. / М.В. Роздобудько, О.В. Юрченко // НА ІА НАНУ. – 2008/ – 202 с.
32. Савчук А.П. Отчет о полевых исследованиях 1981 г. / А.П. Савчук // НА ІА НАНУ. – 1981/78. – 6 с., 12 ил.
33. Савчук А.П. Отчет о разведках и раскопках в бассейне р. Трубеж и на берегу Каневского водохранилища близ Переяслава-Хмельницкого в 1980 г. / А.П. Савчук // НА ІА НАНУ. – 1980/45. – 15 с.
34. Сухобоков О.В. Звіт про археологічні дослідження Лівобережно-Дніпровської слов'яно-руської експедиції ІА НАН України в 1995 р. / О.В. Сухобоков, Г.М. Бузян, Б.У. Вайнер, О.В. Колибенко, М.В. Роздобудько // НА ІА НАНУ. – 1995/64. – 54 с., 40 іл.
35. Тітков О.В., Сидоренко О.В. Про розвідки у Лубенському Посуллі / О.В. Тітков, О.В. Сидоренко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 93-101.
36. Телегін Д.Я. До археологічної карти Переяславського Подніпров'я (за матеріалами розвідки 1979 р.) / Д.Я. Телегін, С. Балакін // Переяславська земля і духовний світ людини. – К.; Переяслав-Хмельницький: ВФ Пальміра, 1998. – С. 57–58.
37. Терський С. Зброя ближнього бою X-XI ст. на Волинських землях за археологічними матеріалами / С. Терський // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 3. – Львів: Вид-во «Растр-7», 2010. – С. 134-145.
38. Ханенко Б.И. Древности Приднепровья / Б.И. Ханенко, В.И. Ханенко – К., 1902. – Вып. V.
39. Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська обл. / Н.І. Шендрик – К.: Наукова думка, 1977. – 144 с.
40. Штыхау Г. В. Могильник Избища-Дзвінаса / Г. В. Штыхау // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2008. – Вып. 16. – 249 с.
41. Юра Р.А. Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1963 г. / Р.А. Юра // НА ІА НАНУ. – 1963/12. – 9 с.
42. Якименко О. Старе козацьке село Циблі / О. Якименко, А. Савчук, В. Спасенко, Г. Бузян, Г. Ткаченко, В. Легенький // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 138–141.

Dmytro Teteria, Oleksandr Yurchenko

MELEE WEAPON OF OLD RUS' DAYS FROM THE SOUTH-WEST OF PEREYASLAV REGION

The article is published the new findings of weapons of ancient time on the territory of South-West Pereyaslav region and presents a detailed description of already known artifacts of arms from the territory. The authors made the classifications of melee weapons of the period of Old Rus'.

Keywords: weapons, Old Rus', ax, club, mace, spear.

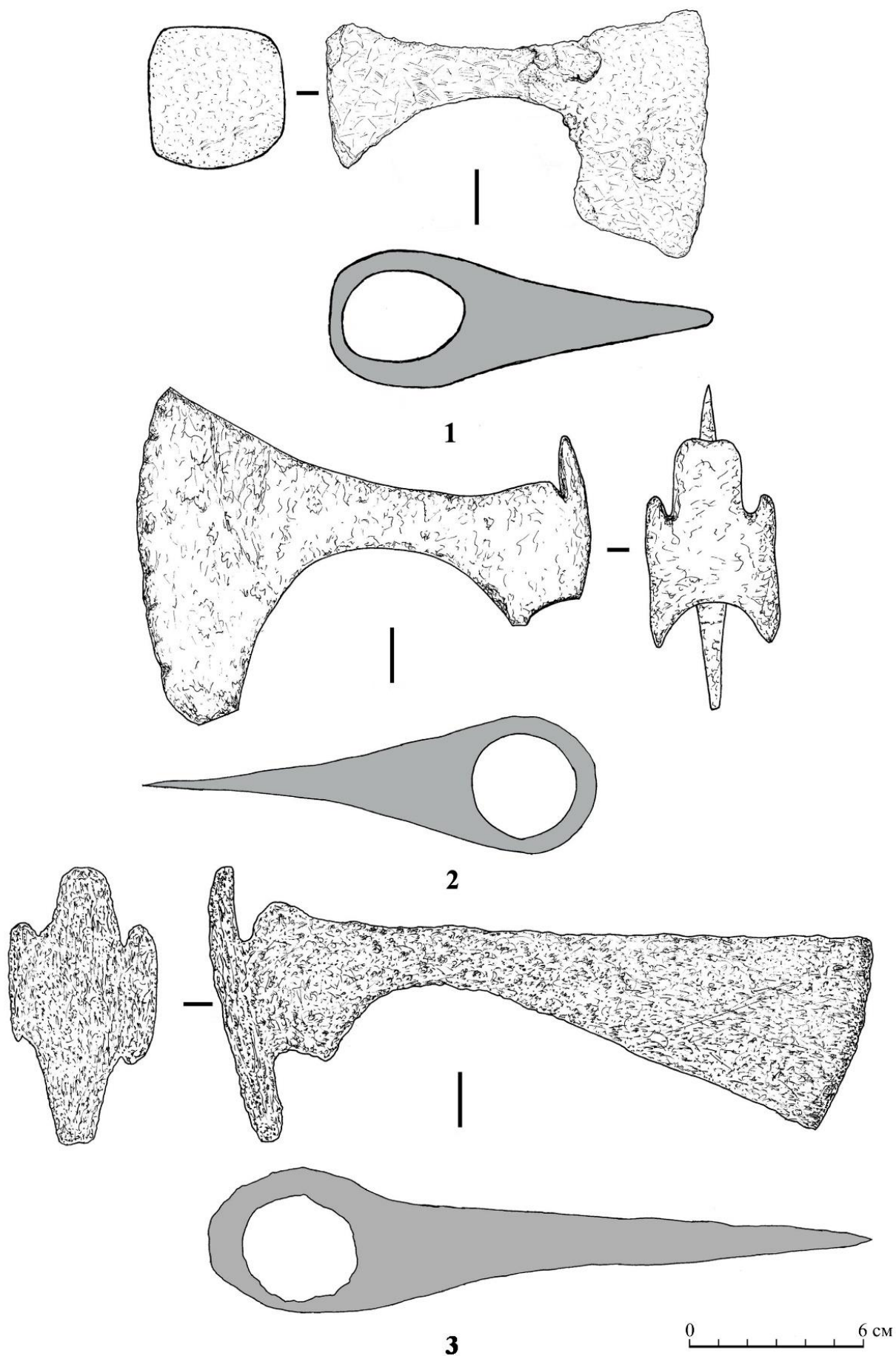

Рис. 1. Давньоруські сокири: 1 – Вінинці-1; 2 – с. Капустинці; 3 – с. Циблі.

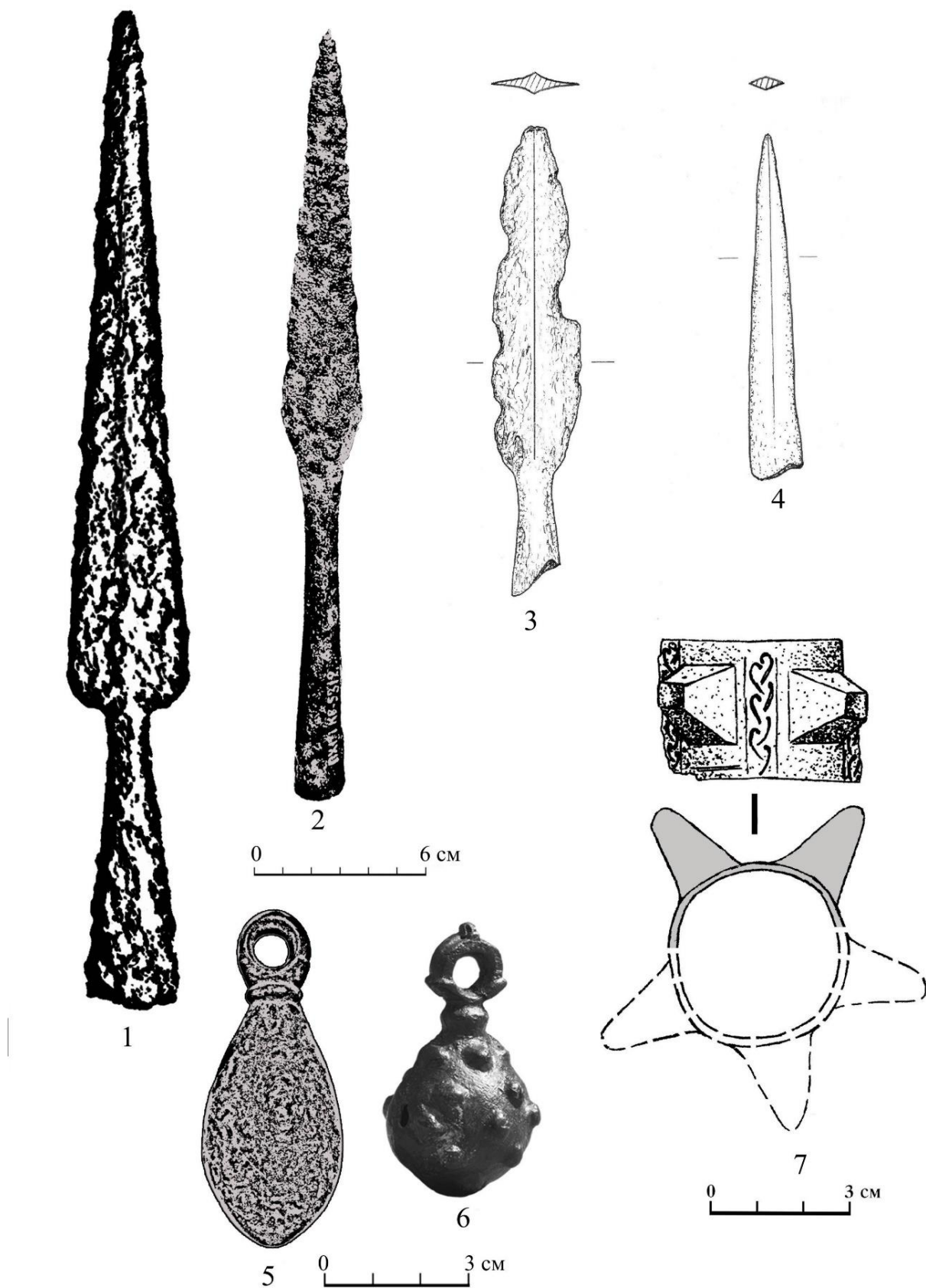

Рис. 2. Давньоруська зброя ближнього бою: 1-4 – наконечники списів, 5-6 – кистені, 7 – булава.

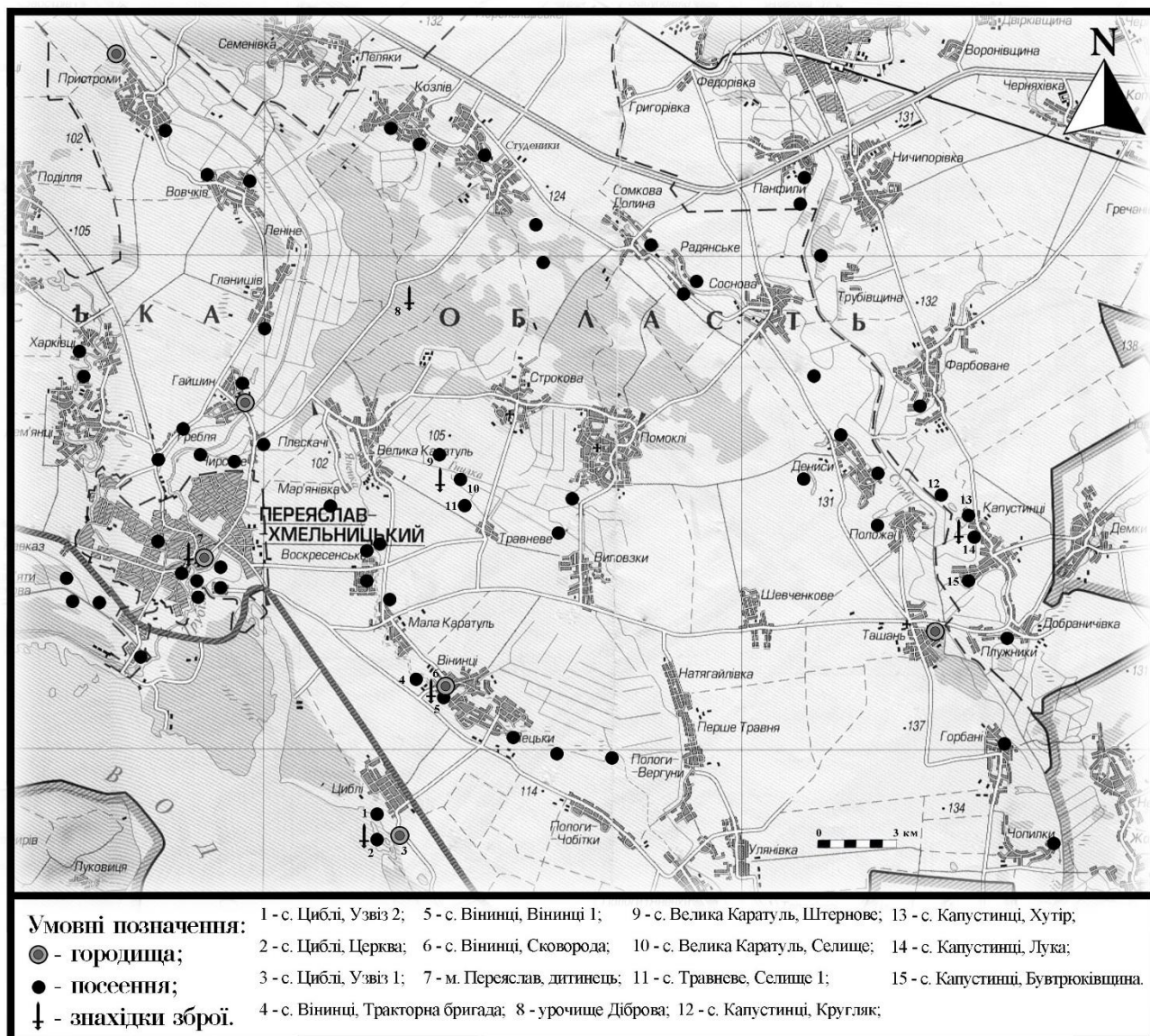

Рис. 3. Карта розміщення давньоруських пам'яток межиріччя Трубежа-Супою з позначенням знахідок зброї ближнього бою.